

Bogusław Tondera

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

Irenizm – irenologia. Bartłomiej Bythner Starszy (1559?–1629) i Witold Benedyktowicz (1921–1997) – dwa protestanckie spojrzenia na problematykę pokoju

Streszczenie

W Polsce narodziły się dwa oryginalne zjawiska o charakterze pokojowym. W XVII wieku na kanwie współpracy międzykonfesyjnej protestantów polskich powstał ruch pokojowy nazwany irenizmem. Bartłomiej Bythner Starszy napisał rozprawę, opracowanie teoretyczne nawiązujące do owego procesu, obejmującą tematykę pokoju, która inspirowała poszukiwanie podobnych rozwiązań w Europie. W XX wieku, w oparciu o działającą wówczas w Czechosłowacji Chrześcijańską Konferencję Pokojową, Witold Benedyktowicz opracował propozycję teologicznej, chrześcijańskiej refleksji nad pokojem światowym, związanym ze sprawiedliwością społeczną – irenologię. Obie propozycje są oryginalnym wkładem polskich autorów ewangelickich w światową teologię protestancką. Artykuł jest próbą przedstawienia obu stanowisk pokojowych – irenizmu i irenologii.

Słowa kluczowe: pokój, irenizm, irenologia, ekumenizm, protestantyzm

Wstęp – definiowanie

Omawiana w artykule problematyka dotyczy pojęcia „pokoju”. Do lat 80. ubiegłego wieku kwestię tę opisywano i postrzegano jako swoiste napięcie pomiędzy terminami (stanami) wojny i pokoju¹. W związku ze zmianami sytuacji międzynarodowej w latach 90. (koniec zimnej wojny, terroryzm międzynarodowy) rozszerzeniu uległo spojrzenie na pozamilitarne aspekty problematyki. W optyce badawczej bezpieczeństwa pojawiły się kwestie ekologii, ekonomii, energetyki, informacji (cyfryzacji), humanitarna i wiele innych.

Współcześnie zatem możemy mówić o bezpieczeństwie w obszarach:

- przetrwania państwa, narodu, grupy etnicznej;
- integralności państwa i danego obszaru kulturowego;
- niezależności politycznej (suwerenności);

¹ W tym kontekście, dialektycznego napięcia między wojną a pokojem, można opisać rozwinięcie, powstałej na gruncie rzymskiej zasady *bellum iustum*, chrześcijańskiej wojny sprawiedliwej, teologicznie uzasadnionej przez Augustyna Aureliusza w dziele *De civitate Dei*. Wojna ta musi być prowadzona przez legalną władzę, posiadać sprawiedliwy powód, a celem winno być osiągnięcie pokoju. Poglądy te zostały recypowane na gruncie nauki Marcina Lutera, a także Jana Kalwina i Urlicha Zwinglego (zob. Tondera 2013: 96–97).

– jakości życia – ekonomicznej, cywilizacyjnej, środowiska naturalnego, praw i swobód obywatelskich (Zięba 2008: 22).

Poszukiwanie dotyczące pokoju należy zatem rozpatrywać aktualnie w kontekście szerszej problematyki badawczej, związanej z wymienionym wyżej pojęciem bezpieczeństwa. Wskazując na współczesne pole rozpatrywania zagadnień bezpieczeństwa, w tym opracowaniu poruszona zostanie problematyka w ujęciu historycznym, ograniczonym do tematyki pokoju.

Pokój w kategoriach ogólnospołecznych jest wartością, do której zmierzają jednostki, grupy społeczne, państwa i organizacje międzynarodowe, a w dążenie ku której konieczne jest wyeliminowanie wojny lub zorganizowanej, intencjonalnej przemocy (Kukułka 1987). Dla poszerzenia opisu wspomnianego ujęcia dodajmy jeszcze określenia:

ruch pokojowy – nonkonformistyczna działalność odwołująca się do idei pokojowych czy antymilitarystycznych, niekoniecznie zakładająca jednak ideę odmowy udziału we wszelkich wojnach i walkach zbrojnych [...]; pacyfizm jako zasada, oznacza osobistą odmowę udziału we wszelkich walkach zbrojnych, jako ruch społeczny zaś, w ściślejszym znaczeniu, jest zespołową działalnością, prowadzoną w mniej lub bardziej zorganizowanej formie, motywowaną tą zasadą i skupiającą zwolenników odmowy udziału w jakichkolwiek walkach zbrojnych (Modzelewski 2000: 21).

A dla ich umiejscowienia w kontekście doktryny chrześcijańskiej przyjmijmy, że: „Całe zwiastowanie chrześcijańskie jest w swojej istocie orędziem pokoju i teologia, jako interpretatorka objawienia, musi być z natury pokojowa” (Benedyktowicz 1965: 13).

Przyglądając się zatem najpierw problemowi pacyfizmu można przyjąć, że:

Pacyfizm powstał oryginalnie, [...] na gruncie pierwotnego chrześcijaństwa i, jak się przypuszcza, było to związane m.in. z silnie akcentowaną odpowiedzialnością osobistą, właściwą kulturze judeochrześcijańskiej. Zawarte w Piśmie Świętym nauki zaczęto pojmować w środowisku judeochrześcijańskim jako obowiązujący indywidualnie każdego chrześcijanina zakaz udziału w wojnie, służenia w wojsku, obejmowania stanowisk państwowych [...] Nie są znane wcześniejsze lub inne starożytne egzemplifikacje pacyfizmu w ścisłym tego słowa znaczeniu. Pierwotnie pacyfistyczne stanowisko zostało zdecydowanie odrzucone w czasach konstantyńskich [...] Jednak związek historyczny pacyfizmu z chrześcijaństwem utrzymał się, gdyż pacyfizm zaczął pojawiać się odtąd na gruncie herezji chrześcijańskich (Modzelewski 2000: 25–26).

Spośród nich należy wymienić katarów (XI–XIII w.) oraz późniejsze, reformacyjne wyznania dysydenckie – mennonitów (XVI w.) czy kwakrów (XVII w.). Możemy także poszerzyć ten wykaz o tołstoizm w Rosji a także, w aspekcie ponadnarodowym, adwentystów dnia siódmego i świadków Jehowy. W Polsce wyrazistym przedstawicielem pacyfizmu chrześcijańskiego był ruch braci polskich (arian)².

Wart wprowadzenia jest także wykaz typów pacyfizmu, co pozwoli nam zrozumieć różnorodność postaw w ramach samego zjawiska. I tak, za Peterem Brockiem,

² Pomijam tu kwestię postaw pacyfistycznych związanych z idolatrią. Choć znane i udokumentowane, są dla niniejszych rozważań poboczne.

wyróżniamy typy incydentalne: wokacyjny, soteriologiczny, eschatologiczny, oraz trzy typy podstawowe: separacyjny, integracyjny i zorientowany na cel (Brock 1972, za: Modzelewski 2000: 39).

Pacyfizm wokacyjny dotyczy mnichów i duchownych. Osoby te, wybierające szczególne powołania, są obligowane do powstrzymywania się od udziału w wojnie i dotyczy to wszystkich wyznań chrześcijańskich. Pacyfizm soteriologiczny nawiązuje do rytualnej nieczystości związanej z przelewem krwi (katarzy), a pacyfizm eschatologiczny związany jest ze spodziewanym nastaniem powszechnego kataklizmu poprzedzającego panowanie Chrystusa na ziemi (bracia pływacy, adwentyści).

Pacyfizm separacyjny charakteryzuje się odsunięciem się od świata zewnętrznego i praktykowaniem własnych standardów życia i wartości. Do nurtu tego możemy pierwotnie zaliczyć albigensów i waldensów (XII–XIV w.), a w okresie reformacji anabaptystów i mennonitów (także amiszy w XVII w.). Powstanie pacyfizmu anabaptystycznego zapoczątkowało trwałe osadzenie go w nowożytności. Dodać należy, że wyznania te nie próbują wpływać na jakąkolwiek formę demilitaryzacji społeczeństw.

Pacyfizm integracyjny, nurt dominujący we współczesności, postuluje, poza osobistym niezaangażowaniem w konflikty zbrojne, usiłowanie wpływania na ład i porządek społeczny w wymiarze państwowym i międzynarodowym. Z tak rozumianego pacyfizmu biorą też początek wszelkie ruchy i organizacje pokojowe. Charakterystyczną postawą pacyfizmu integracyjnego prezentują kwakrzy (lewica purytanizmu). Pacyfizm zorientowany na cel charakteryzuje się wybiórczą, pryncypialną odmową udziału w pewnych wojnach (np. nuklearnej), a tolerowaniem udziału w innych konfliktach (Modzelewski 2000: 39–49).

Posługując się powyższymi kategoriami irenizm i irenologię należy określić jako chrześcijańskie ruchy pokojowe o charakterze integracyjnym.

Irenizm

W Polsce najlepszą egzemplifikacją irenizmu, czyli dążenia do pojednania i pokoju między protestantami przy otwartym stanie wojny z katolicyzmem, jest działalność Bartłomieja Bythnera Starszego.

Bartłomiej Bythner Starszy urodził się ok. roku 1559. Miejsce narodzin nie jest znane, wiele przemawia za tym, że pochodził z nobilitowanej rodziny patrycjuszowskiej z Dolnego Śląska, najprawdopodobniej z Wrocławia. Bythnerowie, wzorem innych rodów bogatego mieszczaństwa dolnośląskiego, przyjęli luteranizm i w takim też wyznaniu wychowywany był Bartłomiej. Wykształcenie odebrał przypuszczalnie we wrocławskim gimnazjum Elżbiety – Elisabethum. Twórczość jego wskazuje na to, że było ono gruntowne, teologiczno-filologiczne, oraz że miał jeszcze na Śląsku styczność z kręgami melanchtońsko-kalwińskimi. Studia mógł ukończyć w Heidelbergu lub, co bardziej prawdopodobne, w Neustadt an der Haardt, w *Collegium Casimirianum*, gdzie mógł być uczniem Davida Pareusa (Pawelec 2008: 43).

Był duchownym ruskiego dystryktu Kościoła ewangelicko-reformowanego w latach 80. i 90. XVI wieku (1585–1595). Przyjmuje się, że przed ordynowaniem

pełnił funkcję preceptora – gubernera i prywatnego pedagoga. W roku 1605 został pastorem w Głębowicach i w tym samym objął funkcję seniora duchownego dystryktu oświęcimsko-zatorskiego, najmniejszego terytorialnie i najmniej licznego w zbory dystryktu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Małopolsce. Znana jest wówczas jego mediacja pomiędzy Niemcami a Polakami w zborze krakowskim oraz fakt, że głęboko utożsamiał się z polskością³.

Drugie dziesięciolecie XVII wieku to spadek liczby zborów (w Małopolsce o ok. 50%), a w ślad za tym likwidacja dystryktu oświęcimsko-zatorskiego, którego Bythner był ostatnim seniorem, i przeniesienie go do Gorlic około roku 1615, gdzie pozostawał do roku 1626. Gdy po zamieszkach utracono tam świątynię i plebanię, przeniósł się do Nagłowic, a następnie Wiatowic w powiecie szczyrzyckim. W roku 1628 objął pastorstwo w Malicach, a także został powołany na seniora dystryktu sandomierskiego. Zmarł tam 28 marca 1629 roku. Nieznane są dane jego małżonki. Wiemy natomiast o jego dzieciach: Bartłomieju Młodszym (1602–1675), teologu i publicyście religijnym; Zachariaszu, Marcinie, Wiktorynie (1605–1670), lekarzu, hebrajście, Janie oraz co najmniej dwóch córkach – Katarzynie i drugiej, nieznanego imienia.

Bartłomiej Bythner był, poza sprawowaniem funkcji kościelnych, tłumaczem Pisma Świętego (rewizja ksiąg Starego Testamentu płynąca ze znajomości języka hebrajskiego) – prace te doprowadziły docelowo do wydania Biblii Gdańskiej, jak również polemistą religijnym i poetą (*Enchiridion consolatorium*) (Pawelec 2008: 85, 94–96). Najbardziej znany jest z dzieła *Fraterna et modesta ad omnes per universam Europam reformatas ecclesias, earumque pios ac fideles moderatores ac defensores, pro unamini in toto religionis evangelicae negotio consensu inter se constituendo exhortation: transmissa a fratribus professionis evangelicae in Minore Polonia existentibus* („Braterskie i łagodne napomnienie do wszystkich Kościołów reformowanych w Europie...”), wydanego w Genewie, w roku 1609 (Bartel 1966)⁴. Powyższa rozprawa będzie przedmiotem dalszych dociekań jako przykład teorii irenizmu.

Irenizm, w szerszej perspektywie, możemy potraktować jako prąd myśli humanistycznej XVI-wiecznej Europy, wyrażany przez Erazma z Rotterdamu, Georga Cassandera, Georoga Wietzela, Jana Łaskiego czy Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Był bliski obu stronom przekształcającego się Kościoła – katolikom i protestantom. Skomplikowanie i zaostrenie się kursu kontrreformacyjnego zawężyło pojęcie europejskiego, powszechnego, społeczno-politycznego ładu pokojowego do kierunku w teologii chrześcijańskiej, który zmierzał do ustanowienia zgody i pokoju międzywyznaniowego w drodze wzajemnych ustępstw doktrynalnych. Ograniczył się on też praktycznie do protestantyzmu.

Idee i propozycje zawarte we *Fraterna et Modesta...* są wynikiem procesów reformacyjnych zachodzących w Polsce i Europie oraz usytuowaniu w tychże samego Bythnera. Europa z dużym zainteresowaniem obserwowała polskie doświadczenia

³ Warto wspomnieć o tragicznym epizodzie pobicia w czasie napadu studentów krakowskich na zbór kalwiński w Aleksandrowicach pod Krakowem w kwietniu 1613, co ilustruje atmosferę religijną ówczesnych czasów (Węgierski 2007: 105).

⁴ Szerzej na temat biografii i działalności Bartłomieja Bythnera Starszego zob. Bartel 1966; Pawelec 2008; Szturc 1998; Węgierski 2007.

międzykonfesyjnej, a zwłaszcza Ugodę sandomierską z roku 1570. Przyjęto tam założenia pokoju wyznaniowego obejmującego luteranów, kalwinistów i braci czeskich (wspólne odbywanie synodów generalnych) oraz podjęto wysiłki opracowania wspólnego wyznania wiary implikujące, być może, powstanie Kościoła narodowego. Ewangelicy polscy byli wówczas jedynymi w Europie, którym udało się doprowadzić do zgody międzywyznaniowej. Dlatego inni, szukając rozwiązania swoich problemów, zwracali się ku Rzeczypospolitej jako pewnemu wzorowi postępowania.

W Niemczech wówczas zwalczali się zwolennicy luteranizmu i kalwinizmu. Luteranie, pod przewodnictwem elektora saskiego Augusta Wettina, opracowali swoją Księgę Bergeńską czyli *Formula concordiae*. Kalwiniści zaś, z pomocą szwajcarskich teologów, w tym Theodora de Beze, dali swą odpowiedź w *Harmonia confessionum fidei*. Oba dokumenty zostały skierowane do Polski za pośrednictwem superintendentów, pastorów oraz patronów szlacheckich poszczególnych konfesji. Obie strony chciały pozyskać zwolenników w Polsce. Odpowiedź ewangelików polskich na powyższe działania została udzielona na zjeździe ewangelickim w Warszawie, w roku 1578, odbywającym się w czasie ówczesnych obrad sejmu. Szlachta protestancka Polski i Litwy przesłała obu stronom list nawołujący do zgody i pojednania. Także władze kościelne zborów polskich i litewskich zaproponowały zwołanie wspólnego dla wszystkich wyznań soboru i ustalenie jednej podstawy wyznaniowej (Pawelec 2008: 39–40).

Należy dodać, że poszukując stosownych wzorców opublikowano w Niemczech na początku XVII wieku tekst Ugody sandomierskiej, a także aktu Konfederacji warszawskiej. „Na doświadczenia polskie powoływał się Fryderyk VI, który w 1606 r. zachęcał ewangelików wirmberskich do zaprowadzenia zgody według wzoru, jakim był *consensus Polonicus*” (Pawelec 2008: 42).

W Heidelbergu owe postulaty ireniczne realizował teolog Dawid Pareus (nazwisko Waengler), urodzony w roku 1548 w Ząbkowicach na Śląsku. Ukończył luteranśkie gimnazjum w Jeleniej Górze, a następnie zbliżył się do kalwinizmu i przeniósł się do Palatynatu. Tam, prawdopodobnie we wspomnianym wyżej *Collegium Casimirianum* w Neustadt an der Haardt, spotkał się jako wykładowca ze studentem Bartłomiejem Bythnerem.

Nie wiadomo, dlaczego propozycja współtworzenia irenicznej doktryny w Niemczech, została przedłożona Bartłomiejowi Bythnerowi. Nie wiadomo też, kto ją złożył – należy raczej wykluczyć czynniki oficjalne. Może zatem znajomość Pareusa i Bythnera z czasów studiów oraz podtrzymywany kontakt, pozwoliły wykładowcy zaproponować współpracę dawnemu studentowi. Zwłaszcza że jeśli podtrzymywali kontakty, to Pareus wiedział o pracach nad Pismem Świętym, biegłością teologiczną Bythnera, a także mógł mieć wiedzę o praktycznych działaniach mediacyjnych seniora dystryktu oświęcimsko-zatorskiego w sprawie konfliktu w zborze krakowskim⁵.

⁵ Konflikt ten najprościej tłumaczy niniejszy fragment: „Na list braci krakowskiej odpisaliśmy, którzy że się na x. Michała skarżyli o to, że prowadził bracią języka niemieckiego z polskimi, pozwoliliśmy im, aby sobie po x. Bartłomieja Bythnera posłali i dla pogodzenia, i do usług św. Społeczności.” (Sipayło 1983: 283). Możliwe jest także, że za odpowiedź na

Propozycję Pareusa, opracowania doktryny pokoju wyznaniowego realizował Bythner w latach 1606–1607. Pierwsza publiczna prezentacja tekstu nastąpiła na synodzie ruskim 20 maja 1607 roku, a następnie 28 września we Włodzimierzu (dystrykt chęciński) i 12 listopada tegoż roku w Głębowicach (dystrykt zatorsko-oświęcimski) – wszędzie tekst otrzymywał aprobatę synodałów i był sygnowany ich nazwiskami. Rozprawa zatem, uzyskawszy aprobatę Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Małopolsce, została skierowana do elektora Fryderyka IV Wittelsbacha, który nakazał jej rewizję teologom heidelberskim. Następnie rozesłano ją do Kościołów krajowych w celu jej zaopiniowania.

Dodać należy, że na kolejnych wydaniach *Fraterna et modesta...* nie ma nazwiska autora⁶. Prawdopodobnie przeważała tu chęć zaprezentowania treści jako stanowiska Kościołów w Polsce, a nie poglądu autora.

Dzieło składające się z trzech części, poświęcone jest realizacji idei irenizmu w Europie. Część pierwsza⁷ omawia postulaty zawarcia zgody pomiędzy Kościołami Ewangelickim, w oparciu o argumenty o charakterze soteriologicznym i eklezjalnym. Za podstawę Bythner uznał przesłankę, że Kościoły w zasadniczych kwestiach prawd wiary są zgodne. Różnice występujące pomiędzy nimi mają charakter drugorzędny. Za przykład posłużyła tu autorowi konfesja genewska *Harmonia confessionum fidei* z roku 1581, która godziła w siebie różne stanowiska. Część druga⁸ to wskazania, które zdaniem Bythnera, mogą pomóc zrealizować proces i samo osiągnięcie zgody. Szczególnie podkreślanym przez autora zjawiskiem jest niewłaściwa postawa teologów i kaznodziejów: przeszkody personalne – ambicje, urazy, czasem zwykle niewysłuchanie drugiej strony – uniemożliwiają porozumienie. Zatem, jeśli Kościoły z tychże powodów nie mogą osiągnąć porozumienia, to Bythner wskazuje na władzę świecką, jako tę, która obejmując patronat nad dialogiem, może swą siłą i autorytetem powstrzymać międzykościelne spory. Władza świecka winna więc nakazać duchownym milczenie w kwestiach spornych (sic!).

Czy słusznie można się tu doszukiwać echa erazmiańskich zaleceń niebudzenia kontrowersji religijnych głosicielom Prawdy Objawionej? Bythner powołuje się też na Melanchtona, który wielokrotnie podkreślał konieczność pokoju między głoszącymi Ewangelię pastorami i starszymi różnorodnych konfesji protestanckich, aby służyć przykładem, a nie wywoływać zgorszenia wśród chrześcijan.

Właściwym dla osiągnięcia zgody będzie zwołanie soboru powszechnego pod świeckim patronatem. Powinien on być poprzedzony zgromadzeniami krajowymi, a miejscem organizacji soboru powinny być Niemcy, jako położone w centralnej części Europy oraz zróżnicowane wyznaniowo. Wzoru tej propozycji nietrudno doszukać się w procesie uzyskiwania konsensusu na gruncie polskim, gdzie najpierw uzgadniano sprawy na synodach prowincjonalnych, by przedłożyć je na synodzie

traktat ireniczny Bythnera posłużył napisany przez Pareusa tekst polemiki z Faustynem Socynem i jego zwolennikami.

⁶ Pierwsze wydanie to Genewa 1609, a kolejne: 1614 Heidelberg i 1618 Frankfurt nad Menem.

⁷ *De causis gravissimis, que Evangelicos utrinque ad mutual coccordiam excitare atque impellere debeant.*

⁸ *De modo, quo exoptata diu concordia Inter Evangelicos Inari ac stabiliri quae.*

krajowym, co zaowocowało wspomnianą Ugodą sandomierską (1570), przyjętą przez luteranów, kalwinów i braci czeskich. Praktyczne przykłady postępowania – opisy następnych synodów generalnych, powstających tam kontrowersji i sposobów ich rozwiązywania, aż do synodu toruńskiego z roku 1595 – wyróżniają właśnie Bythnera spośród innych autorów tamtego czasu. Podstawowym argumentem jest często właśnie praktyka.

Za podstawowe problemy dogmatyczne uznał Bythner Osobę Chrystusa, komunie świętą i predestynację. Zaś jako przeszkodę rytualną egzorcyzmy, łamanie chleba, spowiedź, obrazy i ołtarze. Problemem jest też dyscyplina kościelna i tu szczególnie ważna kwestia ekskomunikacji. Rozstrzygnięcie tych kwestii według autora możliwe jest tylko na gruncie Pisma Świętego. Próby dyskusji wychodzące od poszczególnych konfesji nie mają sensu i mogą tylko utwierdzać adwersarzy we własnych poglądach. Cały dialog powinien opierać się na argumentach i języku Biblii, aby nie tworzyć dodatkowego problemu, jakim jest niejasna i różnorodnie rozumiana terminologia teologiczna, powstała na gruncie różnych konfesji. Można znaleźć tu nawiązanie do propozycji Andrzeja Frycza Modrzewskiego, który wykazywał miałość dyskusji teologicznej, posługującej się subtelnościami argumentacji i języka, które są niezrozumiałe lub niezbrane społeczności wierzących (Ziętek 2006: 13).

Bythner rozumiał konieczność rozróżnienia pomiędzy podstawowymi i drugorzędymi aspektami doktrynalnymi. Implikuje to kierunek oczekiwanych działań, które przedkładają jedność Kościoła nad spory doktrynalne. Metodą postępowania powinny być zgromadzenia braci chrześcijańskich (*fraterna collatio*) prowadzone w duchu wolności, gdzie podstawą spotkania jest praktykowanie chrześcijańskiej miłości, a nie prowadzenie sporów teologicznych. Jedność tak naprawdę możliwa jest tylko we wzajemnej miłości – *via ad concordiam* – *caritas*.

Zapatrywania Bythnera na sposoby rozwiązywania kontrowersji wskazują na liberalne poglądy autora dotyczące religii. Nie można osiągnąć niczego drogą przymusu, jedyną drogą jest wzajemne przekonywanie.

Trzecia część dzieła to odpięcie ewentualnych argumentów przeciw powyższym propozycjom (Pawelec 2008: 107–109).

Irenologia

Jak zostało wcześniej wspomniane, irenologię, tak jak irenizm, należy przyporządkować do kategorii ruchów pokojowych o charakterze integracyjnym.

O ile nie ma problemu z typologią zjawiska, to z całą pewnością kłopotu nastrocza samo pojęcie „irenologia”, ponieważ nie figuruje ono w terminologii przedmiotu. Spotykany jest sporadycznie w piśmiennictwie dotyczącym zagadnień bezpieczeństwa termin „polemologia” (gr. *polemos* – różność), jako nauka o zjawisku przeciwnym pokojowi – wojnie. Termin „irenika” (gr. *eirene* – pokój) jest wyjątkowo rzadki, a irenologia, jako pojęcie określające naukę o pokoju, funkcjonuje tylko w obrębie wąskiej specjalności historyków idei chrześcijańskiej lub znawców problematyki teologii ekumenicznej.

Irenologia to teologia pokoju; doktryna o pokoju powszechnym, z jego wszystkimi implikacjami społecznymi, politycznymi, prawnymi, ustrojowymi, etycznymi

i moralnymi. Dyscyplina obejmująca problemy pokoju w ogóle, a nie tylko – w odróżnieniu od pojęcia irenizm – zagadnienia pokoju między wyznaniem (Benedyktowicz 1965: 12).

Twórca tej doktryny, Witold Benedyktowicz, ksiądz, teolog, urodził się 25 czerwca 1921 roku w Krakowie. W roku 1941 ukończył Wyższą Szkołę Biblijną Kościoła Metodystycznego w Warszawie, po czym podjął pracę kaznodziejską kolejno w różnych parafiach; od roku 1948 w Warszawie. W tamtejszej parafii metodystycznej pracował przez 40 lat. W latach 1969–1983 był superintendentem naczelnym (zwierzchnikiem) Kościoła Metodystycznego. W roku 1950 ukończył studia teologiczne na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, następnie Instytut Ekumeniczny w Bossey k. Genewy. W roku 1959 uzyskał doktorat, w 1965 habilitację. Od roku 1972 był profesorem nadzwyczajnym, a od 1980 profesorem zwyczajnym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, gdzie kierował Katedrą Teologii Systematycznej. Przez wiele lat wykładał w Wyższym Seminarium Duchownym Kościoła Metodystycznego. Opublikował w kraju i za granicą ponad 500 prac. Do najważniejszych należą: *Próba irenologii chrześcijańskiej. Doświadczenia praskie* (1965), *Bracia z Epworth* (1971) o historii ruchu metodystycznego, podręcznik etyki *Co powinniśmy czynić? Zarys ewangelickiej etyki teologicznej* (1975, 1993), *Ekumenia, pokój pojednanie* (1988). Przez wiele lat kierował pismem kościelnym „Pielgrzym Polski” jako jego redaktor naczelny. Był członkiem wielu krajowych i zagranicznych organizacji i stowarzyszeń kościelnych, ekumenicznych i naukowych. Należał do inicjatorów i propagatorów pojednania polsko-niemieckiego. W latach 1975–1983 był prezesem Polskiej Rady Ekumenicznej. Do chwili śmierci przewodniczył Komitetowi Krajowemu Towarzystwa Biblijnego w Polsce, w którym działał również jako tłumacz Pisma Świętego; brał udział w tłumaczeniu *Czterech Ewangelii. Współczesny przekład z języka polskiego* (Warszawa 1979). Zmarł w Warszawie 22 stycznia 1997 roku (Szturc 1998).

Zaangażowanie się Benedyktowicza w ruch pokojowy oraz stworzenie jego podstaw doktrynalnych było następstwem powstania w latach 50. XX wieku w Czechosłowacji Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej (ChKP).

U podstaw instytucjonalnego chrześcijańskiego ruchu pokojowego leży powołanie na konferencji w Konstancji w 1914 roku Światowego Związku Krzewienia Przyjaźni Między Narodami za Pośrednictwem Kościołów (SZKP). Prace SZKP – wobec dwóch wojen światowych – nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, a dyskusja akcentowała problematykę teologiczną. Rozwiązanie Związku nastąpiło w czerwcu 1948 roku.

W wyniku zmiany klimatu politycznego w Europie Wschodniej – potępienia i odejścia od stalinizmu⁹ – teologowie czechosłowaccy¹⁰, na spotkaniu w Modrej

⁹ Por. referat Sekretarza Generalnego Nikity Chruszczowa na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (14–25 lutego 1956 – „O kulcie jednostki”) i zmiany we władzach partyjnych państw tzw. bloku wschodniego.

¹⁰ Byli to m.in. ks. Viktor Hajek senior Synodu, ks. prof. Józef Hromadka, dziekan praskiego Wydziału Teologicznego, oraz ks. dr Bohuslaw Pospisil z Czeskobraterskiego Kościoła Ewangelickiego (ewangelicko-reformowanego).

k. Bratysławy w dniach 4–5 października 1957 roku,¹¹ zaproponowali kontynuację pracy pokojowej w formie międzynarodowej dyskusji na temat wojny i pokoju w dobie zagrożenia nuklearnego. Spotkanie w Modrej przyniosło konkretne rezultaty w postaci zwołania w dniach 3–7 grudnia 1957 roku w Pradze ogólnokrajowej konferencji ekumenicznej poświęconej chrześcijańskiemu ruchowi pokojowemu. W konferencji brali udział teologowie i pracownicy Kościołów z całej Czechosłowacji. W jej wyniku udzielono Czechosłowackiej Radzie Ekumenicznej pełnomocnictw do zwołania międzynarodowej konferencji chrześcijańskiej w sprawie światowego pokoju.

Pierwsza Chrześcijańska Konferencja Pokojowa odbyła się w Pradze w dniach 1–4 czerwca 1958 roku. Uczestniczyli w niej przedstawiciele Kościołów z Republiki Federalnej Niemiec, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Polski, Rumunii, Bułgarii, Węgier oraz Unii Południowo-Afrykańskiej. Konferencja ukonstytuowała się jako „organizacja ekumeniczna, międzynarodowa [...] zdecydowana służyć jako wspólne narzędzie Kościołów w walce przeciwko wojnie i zbrojeniom nuklearnym”. Przyjęła zaś za swój cel „mocą wszelką postawić wojnę poza prawem i uniemożliwić na przyszłość” (*Sprawozdanie I Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej 1958*: 7–8).

Kolejne spotkania odbywały się w Pradze w latach 1959 i 1960, gromadząc przedstawicieli wszystkich państw europejskich oraz Australii, Brazylii, Kanady, Indii, Indonezji, Japonii i Nowej Zelandii. Państwa dawnego obozu socjalistycznego reprezentowały głównie oficjalne delegacje kościelne, pozostałe zaś kraje miały reprezentację indywidualną. II i III ChKP uchwaliły m.in. apel o modlitwę w intencji pokoju, dokument na temat zimnej wojny, orędzie „Pokój zwycięży”. Pod auspicjami ChKP obradowała także w dniach 11–14 września 1960 roku w Pradze Chrześcijańska Konferencja Pokojowa Młodzieży.

Wyżej wspomniane wysiłki doprowadziły do stworzenia podstaw organizacyjnych do zwołania powszechnego soboru chrześcijańskiego w sprawie pokoju, który nazwano Ogólnochrześcijańskim Zgromadzeniem Pokojowym¹². Statut określa ChKP jako „ruch ekumeniczny, w którym znajduje wyraz odpowiedzialność chrześcijan za pokój, sprawiedliwość społeczną oraz zapewnienie wszystkim życia w warunkach godnych człowieka”. Podkreśla ponadto, że „Chrześcijańska Konferencja Pokojowa stanowi część światowego ruchu ekumenicznego. Jest ona gotowa do ścisłej współpracy dla dobra pokoju i sprawiedliwości ze wszystkimi organami i agencjami Światowej Rady Kościołów, ze światowymi związkami wyznaniowymi i z innymi organizacjami ekumenicznymi” (Karski 1987: 218, 220).

Chrześcijańskie Zgromadzenia Pokojowe¹³ odbywały się w Pradze, pod różnymi hasłami: w roku 1961 „...a na ziemi pokój”; 1964 „Moje przymierze to życie i po-

¹¹ W spotkaniu brali udział wykładowcy praskiego Wydziału Teologii Ewangelickiej i słowackiego Wydziału Teologii Ewangelickiej w Bratysławie (z siedzibą w Modrej).

¹² Jest to najwyższy organ ChKP, który powinien zbierać się co 5–7 lat.

¹³ Trzy pierwsze posiedzenia ChKP noszą nazwę Konferencji Praskich, następne to posiedzenia Ogólnochrześcijańskiego Zgromadzenia Pokojowego, którym nadano numeracje od „I” i dalej, chociaż wszystkie noszą statutowo miano Zgromadzeń ChKP. Łącznie odbyło się zatem do dnia dzisiejszego dziewięć posiedzeń ChKP – trzy tzw. Praskie i sześć OZP.

kój”; 1968 „Szukaj pokoju i dąż do niego”; 1971 „Nasza wspólna odpowiedzialność za lepszy świat”; 1978 „Bóg wzywa do solidarności. Chrześcijanie na rzecz pokoju, sprawiedliwości i wyzwolenia”; 1985 „Bóg wzywa: wybierajcie życie. Czas nagli”.

Dodać należy w tym miejscu, że akceptowana przez wszystkie strony dialogu praca ChKP odbywała się do 1968. Wobec sytuacji politycznej w Czechosłowacji (Praska Wiosna)¹⁴ właściwie wycofali swój udział przedstawiciele państw zachodnich, a sam Josef Hromadka, teolog i założyciel ruchu, zwrócił otrzymaną wcześniej Pokojową Nagrodę Leninowską. Konferencja i ruch straciły na wiarygodności i były odbierane jako propagandowa działalność państw dawnego obozu socjalistycznego. Choć z czasem przedstawiciele różnych instytucji zachodnich lub pojedyncze osoby włączały się ponownie w prace ChKP, to nigdy nie odzyskała ona pierwotnego znaczenia jako miejsce spotkań Wschodu i Zachodu w sensie kulturowo-społecznym oraz katolicyzmu, prawosławia i protestantyzmu w aspekcie konfesyjnym. ChKP formalnie nie ogłosiła zakończenia działalności, a faktycznie zaprzestała swojej pracy w roku 1994.

Podstawy teoretyczne irenologii zostały opublikowane w roku 1965, w pracy Witolda Benedyktowicza *Próba irenologii chrześcijańskiej. Doświadczenia praskie*. Doktrynę, sformułowaną zatem przed Praską Wiosną i jej następstwami, można traktować jako autentyczną próbę stworzenia uniwersalistycznego ruchu pokojowego proveniencji chrześcijańskiej. Benedyktowicz przyjął za punkt wyjścia budowy podstaw teologicznych irenologii, egzegezę biblijną. Zauważa, że mamy do czynienia z procesem, który można określić jako przewycięzanie wojny pokojem, tak jak kosmos przewycięza chaos. W akcie stwarzania/stawania się – na drodze przymierza z Bogiem – przeznaczeniem świata jest pokój. (Benedyktowicz 1991: 209). Centralnym pojęciem starotestamentowym w omawianej problematyce jest hebrajskie słowo *shalom*. „W najszerszym i najpowszechniejszym sensie słowo ‘pokój’ było używane w życiu społeczeństwa starotestamentowego na oznaczenie dobrobytu, powodzenia i szczęścia [...] ‘pokój’ w Starym Testamencie jest stałym określeniem wszelkiego dobra, jakiego Bóg udziela ludziom” (Benedyktowicz 1965: 44). Z pojęciem pokoju łączy się pojęcie sprawiedliwości i prawdy. Dążenie do pokoju jest dążeniem do sprawiedliwości. Pełnię człowieczeństwa, osiąga się zatem w zdrowiu, dobrobycie i pokoju.

W Nowym Testamencie określeniu pokoju służy greckie słowo *eirene* jako przeciwieństwo pojęcia *akatastasia* – nieporządku. Jest zatem pokój naturalnym stanem rzeczy, którego naruszenie stoi w sprzeczności z wolą Bożą. Każda walka z pokojem jest przeciwstawieniem się Bogu i negacją Jego egzystencji. Ponadto, Benedyktowicz podkreśla pojęcie *kattalage*, które oznacza zmianę, przemianę, pojednanie. To właśnie przemiana wobec „innego” jest warunkiem właściwych relacji z drugim człowiekiem – pojednania. Pokój zatem nie jest moim jednostkowym oczekiwaniem „życia w spokoju” – staje się relacją (Benedyktowicz 1965: 49–50).

Poza egzegetyką z jej pojęciami *shalom* i *eirene* Benedyktowicz w metodologii chrześcijańskiej nauki o pokoju wyróżniał: historyczną interpretację egzystencjalną z jej kluczowym zagadnieniem decyzji jako aktu wyboru własnej egzystencji

¹⁴ Interwencja wojsk Układu Warszawskiego w marcu 1968 roku w Czechosłowacji.

poznającego podmiotu (za Rudolfem Bultmannem); metodę korelacji – wyjaśnianie treści wiary chrześcijańskiej przez egzystencjalne stawianie pytań i formułowanie teologicznej odpowiedzi (za Paulem Tillichem); ogólną metodę systematyczną – posługiwanie się rozumem w przestrzeni teologicznej, uznawanie zależności metodycznej od logiki formalnej; oraz metodę dialektyczną – tok myślenia lub rzeczywistości przebiegający poprzez swoisty paradoks „tak” i „nie” (za Karlem Barthem). Zatem, według powyższych wskazań metodologicznych, irenologia jest częścią teologii systematycznej, czyli teologicznym usystematyzowaniem myśli i świadectwa o pokoju, która czerpie materiał do refleksji z antropologii, socjologii, politologii, ekonomii, psychologii i in. nauk szczegółowych (Benedyktowicz 1965: 27–28).

Podstawą rozważań o pokoju jest aksjomatyka, czyli zespół twierdzeń wypracowanych przez Chrześcijańską Konferencję Pokojową. Benedyktowicz wskazuje na najważniejsze jej problemy. Współczesne konflikty należy rozpatrywać w kontekście możliwości użycia broni masowej zagłady, co likwiduje w tej perspektywie pojęcie wojny sprawiedliwej; ludzkie poczucie winy implikuje pokutę realizowaną w formie działań na rzecz pokoju. „Wojna jest grzechem; chrześcijańska działalność pokojowa wyrasta z pokuty” (Benedyktowicz 1965: 23, 25).

Pokój jest wartością pozytywną, jest sposobnością do likwidowania takich okoliczności, które prowadzą do wojny; poza aspektem teologicznym irenologia podkreśla humanistyczne wartości pokoju. „Pokój nie jest tylko nieobecnością wojny; czynienie pokoju jest czymś więcej niż zapobieganiem wojnie; pokój jest wartością konkretną o charakterze humanistycznym” (Benedyktowicz 1965: 23, 24). Podkreślony zostaje chrystocentryczny aspekt teologii; zbawcze działanie Chrystusa przywraca stan równowagi, czyni życie w pokoju normą; człowiek napotyka Boga w przestrzeni wiary – głoszonej mu Ewangelii, która jest zwiastowaniem pokoju. „Dla chrześcijanina pokojem jest Chrystus; pokój jest konsekwencją pokoju z Bogiem; pokój jest stanem normalności – darem Boga; czynienie pokoju jest decyzją wiary” (Benedyktowicz 1965: 23–26).

Akt pojednania z Bogiem jest równocześnie pojednaniem z człowiekiem, kończy spory w wymiarze indywidualnym i grupowym (społeczeństwa, narody). Niezbędna jest jedność rodzaju ludzkiego – usunięcie istniejących barier wewnątrzspołecznych, człowiek odpowiada przed Bogiem za bliźnich – sprawa pokoju staje się przedmiotem odpowiedzialności chrześcijańskiej. „Pokój jest antynomią przyjaźni między ludźmi; nie ma pokoju bez jedności rodzaju ludzkiego; czynienie pokoju jest nieodłączne od zasady odpowiedzialności” (Benedyktowicz 1965: 24, 25). Praktycznym aspektem realizacji wyżej wymienionych przesłanek teoretycznych irenologii jest działalność Kościołów. Społeczność wierzących – Kościół – jest osadzony w rzeczywistości ludzkiej, dlatego cechuje go, poza uczestnictwem w negatywnej stronie egzystencji, chorobach, lękach i grzechach, także solidarna obecność w budowaniu pozytywnej jej strony. Co dla chrześcijanina oznacza obecność Chrystusa i jego naśladowanie.

Dodać należy, że w latach po II wojnie światowej, w sytuacji militarnego i politycznego podziału żelazną kurtyną na linii Wschód–Zachód, Benedyktowicz rolę

Kościół, jako pozytywnego aspektu działań na rzecz pokoju, widział nie tylko w społeczeństwach zachodnich, ale – co jest cechą wyróżniającą irenologię – dostrzegał możliwość autentycznego zaangażowania w społeczeństwach państw dawnego obozu socjalistycznego, kierujących się ideologią marksistowską¹⁵. Proponował, zamiast konfrontacyjnego charakteru, współpracę z władzami tych państw w zakresie utrzymania i zabezpieczenia pokoju, co jednoznacznie wiązał z możliwą do realizacji sprawiedliwością społeczną.

W kwestiach kontaktów międzykościelnych Benedyktowicz nie widzi innego rozwiązania sytuacji, jak tylko współpraca ekumeniczna. Realizowanie zadań w zakresie pokoju jest wspólną troską o charakterze ponadkonfesyjnym. Działalność ekumeniczna ma stać się wyraźnym sygnałem pojednania dla chrześcijan i świata. Wspomnieć warto, że – jak było to opisane wyżej – Chrześcijańska Konferencja Pokojowa miała ambicje zwołania ogólnokościelnego zgromadzenia, pojmowanego jako powszechny sobór, w obronie pokoju.

Wyrazem konkretyzacji poglądów Benedyktowicza jest stwierdzenie, że

irenologia chrześcijańska jest z jednej strony ponownym przemyśleniem podstawowych prawd chrześcijańskich w kontekście problemu wojny i pokoju, a z drugiej – jest aplikacją zasad chrześcijańskich do konkretnych problemów politycznych, społecznych, gospodarczych, kulturowych, technicznych, militarnych itd. (Benedyktowicz 1965: 133).

Podsumowanie

Propozycje irenizmu we *Fraterna et Modesta...* Bythnera powstały w odpowiedzi na aktualne przemiany w Europie i były próbą ich rozwiązania bazującą na wcześniejszych działaniach praktycznych, jak zgoda międzykonfesyjna polskich luteranów, kalwinistów i braci czeskich. Podobnie irenologia Benedyktowicza proponowała rozwiązania poparte głęboką refleksją teologiczną oraz doświadczeniami społeczeństw usiłujących budować systemy sprawiedliwości społecznej. Irenizm i irenologia sprzeciwiały się, przy rozumieniu całej złożoności problematyki wyznaniowej czy społecznej, używaniu argumentu siły. Były oryginalnymi, autorskimi projektami proponującymi światu rozwiązania w oparciu o teologię i etykę chrześcijańską.

O sile i swoistej popularności irenizmu polskiego zadecydowało jego praktykowanie. Irenizm Bartłomieja Bythnera Starszego był opisem możliwości polskiej praktyki społecznej na gruncie wyznaniowym. Irenologia była jedyną spójną doktryną wygenerowaną przez polskiego teologa ewangelickiego w ubiegłym wieku, ale jej słabością był charakter czysto postulatyczny – chrześcijańska doktryna pokojowa Witolda Benedyktowicza nie znalazła nigdy przestrzeni do jej praktykowania – była tylko propozycją polskiej ewangelickiej myśli teologicznej.

¹⁵ Istnieje bogata literatura poszerzająca ten aspekt: Kłaczek, Rozynkowski 2012; Michalak 2014; Senczyszyn, Syrnyk 2014; Tondera 2016.

Bibliografia

- Bartel O. (1966). Bartłomiej Bythner starszy i jego „Braterskie napomnienie”. *Jednota*, nr 11.
- Benedyktowicz W. (1991). *Co powinniśmy czynić. Zarys ewangelickiej etyki teologicznej*. Warszawa: ChAT.
- Benedyktowicz W. (1965). *Próba irenologii chrześcijańskiej. Doświadczenia praskie*. Warszawa: Wydawnictwo „Jednota”.
- Brock P. (1972). *Pacifism in Europe to 1914*. New Jersey: Princeton University Press.
- Karski K. (red.). (1987). *Chrześcijanie w służbie pokoju: 30 lat działalności Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej*. Warszawa: Novum.
- Kłaczek J., Rozynkowski W. (red.). (2012). *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kukułka J. (red.). (1987). *Leksykon pokoju*. Warszawa: KAW.
- Michalak R. (2014). *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Modzelewski W. (2000). *Pacyfizm. Wzory i naśladowcy*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Pawelec M. (2008). *Bartłomiej Bythner starszy*. Warszawa: Semper.
- Semczyszyn M., Syrnyk J. (red.). (2014). *Między ideologią a socjotechniką. Kwestie mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenia polskie i środkowoeuropejskie*. Warszawa–Szczecin–Wrocław: IPN.
- Sipayło M. (oprac.). (1983). *Akta synodów różnowierczych*. T. III: *Małopolska 1571–1632*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sprawozdanie I Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej (1958)*. (1987). W: K. Karski (red.), *Chrześcijanie w służbie pokoju: 30 lat działalności Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej*. Warszawa: Novum, s. 43–210.
- Statut Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej*. (1987). W: K. Karski (red.), *Chrześcijanie w służbie pokoju: 30 lat działalności Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej*. Warszawa: Novum, s. 218–232.
- Szturc J. (1998). *Ewangelicy w Polsce: słownik biograficzny XVI–XX wieku*. Bielsko-Biała: Augustana.
- Tondera B. (2013). Irenergologia – chrześcijańska nauka o pokoju. Próba określenia kierunków badań z perspektywy protestanckiej. *Państwo i Społeczeństwo*, nr 4, s. 96–104.
- Tondera B. (2016). *Metodyzm w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. W: D. Litwin-Lewandowska, K. Bałękowski (red.), *„Polska Ludowa” 1944–1989 – wybrane problemy historii politycznej i społecznej*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe „Tygiel”, s. 211–226.
- Węgierski W. (2007). *Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego*. M. Pawelec (oprac.). Kraków: PEA.
- Zięba R. (red.). (2008). *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Ziętek W. (2006). *Koncepcje ustroju państwa Andrzeja Frycza Modrzewskiego*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.

**Irenicism – Irenology. Bartholomew Bythner the Older (1559?–1629)
and Witold Benedyktowicz (1921–1997) – Two Protestant Looks on the Issue of Peace**

Abstract

In the history of Poland, two novel phenomena regarding the issue of peace have occurred. In the seventeenth century, a peace movement called Irenicism was created due to the interdenominational co-operation of Polish Protestants. Bartłomiej Bythner Elder wrote a dissertation – a theoretical study referring to this process – covering the subject of peace, which inspired the search for similar solutions in Europe. In the twentieth century, based on the *Christian Peace Conference* in Czechoslovakia, Witold Benedyktowicz elaborated a monograph proposing a theological Christian view on the world peace, and relating to social justice – irenology. Both proposals are the original contribution of Polish evangelical writers to the world Protestant theology. The article is an attempt at presenting the two peaceful stances – Irenicism and irenology.

Key words: peace, renicism, irenology, ecumenism, Protestantism